

Marc Sureda i Jubany

LES RAONS D'UNA NOVA CATEDRAL

**La seu romànica de Girona a la cruïlla
de l'any 1000**

Fins ara fa uns vint anys, la catedral romànica de Girona era gairebé desconeguda: l'única part visible n'era la torre dita de Carlemany, a banda del conjunt claustral. Els investigadors, amb molt poques excepcions, hi havien fet només referències laterals; només Jaume Marquès (1906-1992), a l'etapa final de la seva vida, havia intentat unir les dades textuais i les (molt poques) materials en una lectura global, per força deficient i que, a més, romangué inèdita. Però en el camp de la memòria litúrgica, aquest edifici fantasmagòric conservava un pes molt més gran que el de la seu gòtica: l'aniversari de la dedicació de la catedral, festa privativa de cada diòcesi, se celebrava –i se celebra encara– a Girona el 21 de setembre, data que correspon a la cerimònia de l'any 1038. Per què un edifici desaparegut tingué durant segles, en aquest aspecte, més importància que la construcció actual, malgrat la força inqüestionable d'aquesta darrera sobre la imatge de la ciutat?

Les prospeccions de 1996, les excavacions de 1998-1999, alguns sondeigs posteriors i els treballs que se'n derivaren (entre els quals, la tesi doctoral que va defensar el qui escriu l'any 2008) van representar un salt qualitatiu pel que fa al coneixement material de l'edifici, que passava així d'esperit intangible a hipòtesi raonada. Aquestes dades, tanmateix, no s'esgoten en elles mateixes, sinó que són la base per construir nou coneixement a propòsit de la concepció de l'edifici i del seu significat cultural i històric; un coneixement que permeti explicar per què la memòria de la seu romànica ha pogut perdurar, més enllà de les pedres, fins als nostres dies. És el que mirarem de resumir en aquestes ratlles.

La forma de l'edifici

Les fites cronològiques principals de l'edifici romànic són conegudes des d'antic: l'any 1015 el bisbe Pere Roger parlava de murs ja dreçats i el 1038, com hem dit, es consagrava l'altar major. Les obres degueren iniciar-se algun temps abans, qui sap si ja cap al final del pontificat del bisbe Ot (995-1010), i trigaren encara a enllestir-se: el cloquer es continuava vers 1080, l'extrem de ponent possiblement s'acabava a tombants de 1100 i el 1118 encara hi havia deixes per cobrir l'església. El 1038, doncs, la capçalera ja podia entrar en funcionament i les característiques fonamentals de l'edifici estaven ben definides, però l'obra degué avançar a un ritme lent, que feu entroncar els darrers treballs amb les primeres millores i reparacions. Paral·lelament, a partir de 1019 s'establiren les rendes destinades al capítol de canonges, fet que donà lloc a la construcció dels diferents edificis claustrals (dormitori, refector, sala capitular), els quals apareixen a la documentació entre 1050 i 1070. Molt més tard, a les darreries del segle xii, es construïen les actuals galeries porxades. La dilatació temporal en la construcció d'un gran conjunt arquitectònic d'aquesta mena no és rara (el fet corrent ha donat peu a la popular expressió ser l'obra de la seu), tot i que a Girona segurament hi hagué factors particulars que comentarem més endavant.

Dels resultats de les excavacions de 1998-1999 en sortí una hipòtesi sobre la forma de l'edifici que a grans trets podem considerar encara avui útil, a l'espera de noves dades que permetin corregir-la. L'església s'assentava

sobre la plaça religiosa de l'antic fòrum romà de Gerunda (probablement del s. I dC), sense que tinguem notícies de cap construcció intermèdia; l'aprofitament de les subestructures romanes afavorí que el temple comptés amb una nau única. S'hi afegia per ponent un cos occidental que també aprofitava la forma dels fonaments romans i que es presentava tripartit en planta: un campanar al sud que devia assemblar-se al dit de Carlemany, documentat al s. xii i anomenat cloquer vell; un cos al nord segurament no tan desenvolupat en alçada, on potser hi hagué el baptisteri de la seu; i al mig un espai de dos nivells, amb la mateixa amplada de la nau, amb funcions de pòrtic o galilea en planta i amb una capella alta al pis, dedicada segons les fonts al Sant Sepulcre. Cap a llevant, seguint l'elevació del terreny, les dades materials es desdibuixen. El transsepte, aparentment no gaire ample, es manifestava gràcies a algun fragment de mur, a la posició de la torre de Carlemany que se li adossava pel nord i també al negatiu que deixava la seqüència constructiva de l'església gòtica. De la capçalera se'n pot dir encara menys. Una descripció de 1312, destinada a justificar-ne la substitució per la nova girola gòtica, descriu l'absis major com a petit, estret i insuficient per hostatjar els nombrosos fidels. Podem assegurar, en tot cas, com veurem més endavant, que la capçalera romànica comptava amb quatre altars secundaris, que permeten proposar l'existència de sengles absidioles (de forma desconeguda) obertes en bateria als braços del transsepte, dues a cada banda de l'absis major. En total, l'edifici degué tenir uns 60 m de llargada total; l'amplada del dispositiu occidental i potser també del

transsepte devia arribar als 22 m, mentre que la nau tenia una llum interior d'uns 11 m i una alçada, no menyspreable, de vora els 20 m.

La tècnica constructiva, ja evident al cloquer conservat, fou confirmada per les excavacions: es tracta de l'aparell de macs menuts, característic del primer art romànic, amb el seu vocabulari decoratiu de lesenes, frisos d'arquets cecs i registres en dents de serra. L'exemple de la torre també fa evident una certa tria de materials que va més enllà dels tòpics a vegades associats a aquesta manera de construir: els paraments principals, de macs de calcària nummulítica, queden enquadrats per reforços verticals de grans carreus de gres, segurament aprofitats de les antigues construccions romanes, mentre que les dents de serra i els arquets en ocasions són fets amb pedra volcànica, en una mena de compendi dels materials que poden obtenir-se a la rodalia de Girona. No es pot descartar que això tingués com a objectiu, en part, dotar l'edifici d'una certa varietat cromàtica, bo i tenint en compte que els paraments de petits llambordins probablement anaven emblanquinats. A més, amb el mateix gres dels pilars s'esculpiren grans capitells amb fulles entrelaçades i jocs de cornises fruit de la interpretació dels ordes clàssics, que en alguns casos han conservat restes de policromia i que devien formar part d'un sistema d'arcs aplacats als murs interiors de la nau, destinat a decorar l'edifici però també a millorar-ne l'estàtica.

L'aspecte resultant del conjunt s'adiu a les coordenades documentades del seu disseny, tant temporals (el primer terç del segle xi) com geogràfiques: com ja identificà

Joan-Albert Adell, el primer art romànic, ràpidament difós en aquella època per gairebé tota la Catalunya Vella, es modula ací amb trets com la tria de materials o la presència d'escultura, que trobem en la tradició constructiva anterior i en altres corrents vigents al mateix temps en regions com ara l'Empordà i el Rosselló o el Massís Central francès. Per dir-ho de manera esquemàtica: si pel concepte general de mur i de construcció, així com pel tipus de torre-campanar característic, podem posar en paral·lel la seu gironina a edificis com Sant Vicenç de Cardona o a Santa Maria de Ripoll, per la presència de reforços i de sistemes escultòrics ens podem referir a Sant Pere de Rodes o Sant Andreu de Sureda. Combinacions semblants s'identifiquen en esglésies veïnes de la mateixa època, segurament influïdes per l'obra de la seu, com les de Sant Daniel o Sant Gregori. Alhora, el disseny de l'edifici en planta presenta semblances notòries amb el que se sap de la catedral de Sant Pere de Vic, promoguda per l'abat i bisbe Oliba a partir de 1018 i dedicada igualment l'any 1038. Són exemples que demostren, juntament amb altres casos catalans, que la tria de la nau única no ha de ser per força entesa com a pròpia d'edificis petits i mancats de recursos, sinó que pot assenyalar l'emmirallament amb models prestigiosos de l'arquitectura carolíngia i otoniana, com ara Sant Pantaleó de Colònia a inicis del segle xi o l'antiga catedral arxiepiscopal de Narbona, potser del segle ix, de la qual, de fet, tant Girona com Vic eren llavors sufragànies.

Un disseny arquitectònic al servei de la litúrgia

La tria d'una o altra disposició arquitectònica, és clar, no tenia a veure només amb l'estàtica i l'estètica. Sovint s'oblida que els trets planimètrics, tectònics i decoratius d'una església medieval tenien com a finalitat (potser no única, però sí essencial) la configuració d'escenaris significatius per a la litúrgia. A més, una catedral no era una església qualsevol: havia de poder satisfer les necessitats rituals i espirituals del bisbe, els canonges i els fidels. La seu romànica de Girona no n'era pas una excepció, com demostra allò que coneixem a propòsit del seu funcionament litúrgic. És cert que l'estudi d'això darrer es basa en una font tardana, la consuetada de vers 1360 (*Consuetada antiquissima sedis Gerundensis*, ACG ms. 9); però també ho és que aquest document, un dels més rics de Catalunya en el seu gènere, recull tradicions rituals inveterades, pensades per a un marc arquitectònic que en aquells moments encara no havia desaparegut del tot (el 1360 devia conservar-se gairebé tota la nau i el massís occidental), de manera que es pot dir que el costumari conserva en el seu interior els fonaments teològics i litúrgics del disseny arquitectònic del segle xi.

Sabem que la nòmina de dedicacions dels altars era la següent: a més de l'altar major de santa Maria (advocació principal també de l'edifici anterior, del qual no en sabem res), els documents ens parlen d'altars secundaris dedicats als sants Miquel (documentat des de 993) i Joan (1008), aquests dos ja procedents també de l'edifici previ, santa Anastàsia (1045), el Sant Sepulcre (1057), sant Benet

(vers 1170) i sant Andreu (1177), escollits segurament en el moment de dissenyar el nou temple romànic. En primer lloc, la llista delata la voluntat de representar en un sistema simbòlic compacte els més importants tipus d'habitants de la Jerusalem Celestial: sant Miquel representava els àngels, sant Joan, els evangelistes; santa Anastàsia, les verges i màrtirs; sant Andreu, els apòstols, i sant Benet, els abats i confessors. La consuetudina referència en indicar que les festes d'evangelistes sense altar propi a la catedral se celebraran a l'altar de sant Joan, i les de verges al de santa Anastàsia.

Quant a llur localització, sabem que l'altar del Sant Sepulcre es trobava al cos occidental, en la capella elevada damunt el pòrtic de ponent, on consta inequívocament l'any 1106, quan l'estructura fou reformada o completada i a l'altar principal se li afegia el títol de la Santa Creu. L'altar de sant Benet només podia trobar-se, segons les fonts, en una capella emplaçada al primer pis de la torre de Carlemany, segurament com la que encara es conserva avui al campanar de Sant Pere de Vic, on segons sembla hi hagué l'altar del Sant Sepulcre; com que localitzacions similars d'aquest títol es repeteixen en altres casos romànics catalans, no és impossible que abans dels volts de 1100 aquest lloc hagués hostatjat un primitiu altar del Sepulcre, després traslladat al cos occidental. Les quatre advocacions restants devien ocupar absidioles a la capçalera de l'edifici; la seqüència constructiva de la capçalera gòtica permet deduir que al nord hi havia els altars de sant Andreu i santa Anastàsia, i al sud els de sant Miquel i sant Joan. Així, la catedral romànica de Girona es concebé amb

un dispositiu orgànic de set altars majoritàriament agrupats a la capçalera, una mena de disseny que es consolidà a la segona església abacial del monestir de Cluny (dedicada el 981) i es traslladà gairebé simultàniament al projecte de l'església de Sant Miquel de Cuixà (974), des d'on fou adaptada a les obres olibanes de Ripoll i de Vic. D'altra banda, sembla que la forma de capçalera amb cinc altars en bateria fou la preferida en les catedrals romàniques catalanes (Vic, Lleida, Tarragona, segurament també Barcelona o fins i tot Urgell al segle xi) així com, de fet, al nord de la Península i en altres indrets d'Europa.

Com ja s'ha vist en el cas dels altars dels sants Joan i Anastàsia, certes funcions pròpies d'aquestes meses secundàries aclareixen el sentit del disseny de l'església. És clar que a prop de l'altar major, possiblement al fons del mur absidal, hi havia la magnífica càtedra episcopal del segle xi i, a banda i banda del no menys sumptuós altar de marbre, el cor dels canonges, ja documentat el 1054 i probablement dotat, vers 1130-1140, d'uns bells cancells escultòrics. Quant al massís occidental, ja havia estat identificat per Francesca Español com a hereu de la gran arquitectura carolíngia: la documentació permet situar-hi, en efecte, celebracions litúrgiques relacionades amb la Passió i la Pasqua d'arrel carolíngia i també romana, com ara la missa matinal del diumenge IV de Quaresma; la galilea, al seu torn, fou lloc de sepultures prestigioses i d'estacions litúrgiques solemnes. A l'altar de sant Joan podem suposar que s'hi confegien antigament els sants olis el Dijous Sant, com succeïa a la seu de Vic i potser també, més tard, a la de Tarragona, tot imitant de nou costums romans. De les

quatre dedicacions restants no en tenim dades funcionals gaire precises. Sant Miquel, ja existent en l'edifici anterior, no necessita justificació, però els altres tres cultes degueren ser escollits en el moment de concebre l'edifici romànic per alguna raó. És possible que l'original tria de santa Anastàsia volgués representar, a més de les verges, els màrtirs, però sense repetir el culte del màrtir local, Fèlix, venerat a l'església veïna, a fi de coordinar millor l'estructura simbòlica de la catedral amb la del sistema estacional de la seu gironina. Possiblement s'hi celebrava també la missa de l'Alba de Nadal, que a Roma es deia en l'església del mateix títol. No és impossible que l'elecció de sant Andreu tingués també com a objectiu evocar dels apòstols sense repetir el títol de sant Pere, present al monestir veí de Galligants. Finalment, de l'altar de sant Benet només sabem que s'hi celebrava la festa pròpia, com se solia fer llavors en els altars secundaris de les esglésies.

Més important encara, aquest conjunt d'altars funcionava de manera simbòlicament coordinada en algunes circumstàncies. Per exemple, durant la Quaresma, aquests eren els únics altars que es velaven amb cortines; durant el Dijous Sant els Olis es distribuïen també als quatre antics altars secundaris de la capçalera per mans dels quatre ardiaques i, sobretot, les misses matinals durant gairebé tot l'any es deien el dilluns a sant Miquel, el dimarts a santa Anastàsia, el dimecres a sant Andreu, el dijous a sant Joan, el divendres a sant Benet i el dissabte i diumenge a santa Maria. Cal afegir que durant el temps pasqual la missa matinal de diumenge es digué, fins a 1318, a la capella del Sant Sepulcre. Aquest esquema de misses votives

setmanals itinerants, que segueix de prop una antiga tradició carolíngia i cluniacena, es retroba en altres esglésies catalanes com Sant Cugat del Vallès o, potser també, el monestir de Ripoll.

A la vista de tot això, no es pot dubtar que la catedral dedicada el 1038 era més que un edifici gran: constituïa un sistema topogràfic-litúrgic acuradament concebut i funcionalment coordinat. Això tenia com a objectiu dotar de la màxima categoria simbòlica el principal lloc de culte diocesà, on residien el bisbe i els canonges, tot representant-hi els més importants tipus de sants i també els llocs sagrats més rellevants del cristianisme (Jerusalem, amb el títol del Sant Sepulcre o de la Santa Creu i els ritus pasquals, i Roma, mitjançant una meditada distribució de celebracions a imitació dels usos litúrgics romans), i a més de manera coordinada amb la topografia litúrgica de la ciutat i seu episcopal. El complex resultat era, doncs, fruit de la interacció íntima entre el pensament arquitectònic, el teològic i el litúrgic al servei d'un mateix projecte intel·lectual, pensat sota l'òptica del vell Imperi Carolingi i alhora mirant a Roma.

En altres llocs ens hem atrevit a suggerir si el bisbe i abat Oliba (971-1046) hi va poder tenir alguna intervenció. No pas per afegir un element més a la visió tòpica i hiperbòlica del personatge gairebé com a inventor de l'art romànic, sinó per una sèrie d'indicis concrets. És rellevant en aquest sentit la semblança del disseny, tan arquitectònic com litúrgic, amb el de la seu de Vic, que aquest prelat va concebre a partir de 1018, així com també la decidida mirada romana del projecte, comparable a la que pot de-

duir-se de la planta de l'església de Santa Maria de Ripoll, consagrada el 1032, tan adient al clima dels comtats catalans a cavall dels segles X-XI. Vers 1010 Oliba no era encara bisbe, sinó abat de Cuixà i de Ripoll, aquest darrer lloc, seu de l'escola intel·lectual més important del país per aquelles dates; i el fet és que en molts relats sobre la construcció de grans esglésies europees, com ara Sant Miquel de Hildesheim o Sant Pere de Cluny, s'explica que els bisbes o abats promotors es feien ajudar en llur disseny per intel·lectuals de prestigi. El bisbe Pere Roger de Girona (en el càrrec entre 1010 i 1051), del qual no es coneixen altres projectes arquitectònics i desproveït pel que sembla d'una gran reputació intel·lectual, i a més sota la influència constant de la seva enèrgica germana Ermessenda, comtessa regent en dues ocasions de Barcelona, Girona i Osona, de qui Oliba fou estret col·laborador, bé hauria pogut cercar l'ajut de l'abat de Ripoll, excepcionalment situat des del punt de vista institucional i intel·lectual, per concebre la seva nova catedral. A la dotalia, de fet, Oliba hi és esmentat immediatament després del bisbe diocesà i en termes molt elogiosos.

Les raons d'una nova catedral

Tanmateix, encara que no a tot arreu podem disposar de tantes dades sobre el programa simbòlic de l'edifici com a Girona, això no era pas un unicum a tombants de l'any 1000, ni a l'Europa occidental ni a Catalunya. En la llarga durada, la multiplicitat coordinada de nodes culturals —és a

dir, d'altars— dins una mateixa església ja havia anat madurant des dels segles carolingis; paral·lelament, la dignitat simbòlica de l'espai eclesiàstic s'havia vist reflectida en el desenvolupament, d'ençà del segle viii, d'un ritus propi per a la dedicació d'esglésies, reservat als bisbes. Alhora, arribat el canvi de mil·lenni, es generalitzà per tot el continent una pruija d'emprendre noves construccions eclesiàstiques, de la qual els mateixos contemporanis eren conscients. A mitjan segle xi, el monjo de Dijon Raül Glaber ho descrivia amb una frase cèlebre: «Era com si el mateix món, espolsant-se la vellúria, es revestís per tot arreu d'un blanc mantell d'esglésies».

Les raons d'aquesta onada de renovació arquitectònica van ser múltiples i cada regió hi aportà matisos, però Dominique Iogna-Prat n'ha explicat magistralment el sentit general: l'èmfasi en l'arquitectura constituïa un pas decisiu en el procés d'extraversió de l'església-edifici com a signe de la consolidació de l'Església-institució. Una renovada entitat institucional i econòmica s'expressava amb una deliberada contundència visual i artística. El vestit blanc a què es referia Glaber, doncs, s'interpreta, així, no només com a reflex material de la blancor d'acabats pròpia de les construccions del primer art romànic, que es difonia per aquelles dates, sinó sobretot com el signe d'una puresa simbòlica renovada de l'Església, la del vestit blanc dels batejats o, encara més, la de les robes resplendents de Crist transfigurat enmig del món (Mc 9,3). Per a un prelat del segle xi, doncs, consagrar (i eventualment dissenyar) una nova església era, abans de res, una repetició simbòlica del gest diví de la creació del món, que alhora refermava el

poder de l'Església. Aquest procés, liderat des de la crisi de l'Imperi pels bisbes que tenien la potestat exclusiva de consagrar temples, començà a ser protagonitzat a partir de mitjan segle xi pel pontífex romà en el marc de l'anomenada Reforma Gregoriana; però més endavant, ja consolidat el pes de l'Església romana independent, la dedicació d'esglésies perdé rellevància com a fet polític, tot i que els ritus (amb poques variants) i el seu significat teològic s'han mantingut fins avui dia.

A Catalunya nombroses esglésies van ser reconstruïdes o reformades i, per tant, tot seguit consagrades en el mateix arc cronològic. Al costat d'aquests nous edificis, que Bonassie va estimar com a signe de la reactivació econòmica del país, la proliferació del tipus documental de la dotalia (és a dir, el pergami on consten les possessions que es concedeixen a la nova església en el moment de consagrar-la, com el dot de la núvia), estudiada per Ramon Ordeig, il·lustra perfectament les implicacions materials, econòmiques i polítiques d'aquesta renovació arquitectònica. La catedral de Girona en participà, com totes les altres de la Catalunya Vella (Vic, consagrada el 1038; Urgell, 1040; Barcelona, 1058; Elna, 1069), i ho feu, dins d'aquest marc general, en unes circumstàncies concretes: les de l'inici de la revolta feudal als comtats catalans i, més en concret, les del final de la segona regència d'Ermessenda, just un any abans que el seu net Ramon Berenguer I, amb qui havia de tenir greus dissensions, assumís el govern dels comtats.

La lectura atenta de la dotalia rubricada el 1038 reflecteix clarament la situació delicada del moment i ajuda a escatir a quins reptes volia respondre l'edifici i la cerimò-

nia de consagració. La reconstrucció del temple des dels fonaments es presenta com a iniciativa conjunta del bisbe Pere Roger i, sobretot, de la seva germana Ermessenda; tot seguit es resumeixen ràpidament els límits diocesans i els béns que s'assignen a la catedral (que, de fet, ja havien constatat més extensament en el document d'institució de la canònica de l'any 1019); i finalment ve la part més llarga del document, on es condemna i excomunica els qui usurpin les propietats de l'església i de la canònica. Això és la prova que aquestes possessions eren, en efecte, disputades per laics. Alguns altres documents ho demostren. Per exemple, el 1025 un tal Gausbert tornava a la seu uns drets que feia quinze anys que retenia, segons ell, «per negligència dels bisbes anteriors»; o el 1045, el canonge Adebrand, en fer testament, donava uns alous a la canònica, però preveia alternatives en cas que la institució no perdurés. Altres béns foren retinguts fins més tard pels mateixos comtes. Però en realitat el rerefons de les dificultats era la lluita que es desfermà entre Ermessenda i el seu net, que de retruc perjudicava els interessos econòmics de la seu i de la canònica, institució presidida pel bisbe Pere, clarament posicionat al costat de la seva germana, igual que Oliba, de Vic, vells representants de l'autoritat pública. Aquests magnats acabaren cedint davant els joves feudals: l'any 1051 el bisbe Pere va haver de sotmetre's a Ramon Berenguer I per tal de garantir la protecció dels béns eclesiàstics contra els espolis d'uns milites, molt probablement homes del mateix comte. La submissió de la mateixa Ermessenda, vella i cansada, arribaria el 1057, molt poc abans de la seva mort.

Així doncs, si la catedral de Girona es projectà com un dels nous signes de la renovació institucional de l'Església que proliferaven per tota Europa, una de les motivacions concretes de la seva dedicació fou la voluntat d'assegurar l'estabilitat i la viabilitat econòmica de la institució catedralícia, amenaçada per les noves dinàmiques feudals en general i per les disputes en el si del govern comtal en concret. De manera semblant al que passà a molts altres llocs, per exemple a Sant Pere de Rodes el 1022, la consagració de la seu gironina es programà de seguida que s'hi va poder dir missa, independentment de si les obres estaven més o menys avançades, com un esdeveniment polític en què les eines espirituals havien de servir per protegir les possessions materials i l'ascendència política no només de l'Església, sinó del vell concepte d'autoritat d'arrel carolíngia.

Com que la construcció de la seu gòtica es feu de manera progressiva (i més dilatada en el temps, sens dubte, del que haurien volgut els seus impulsors), no es considerà necessari dur a terme una nova cerimònia de consagració de l'església; tot simplement l'any 1347 es reubicà solemnement l'altar major al nou presbiteri gòtic. Com abans hem comentat, en aquella època la consagració d'una catedral ja no revestia necessàriament les mateixes connotacions polítiques i institucionals que al segle xi, i per això l'aniversari de la dedicació continuà fixat el 21 de setembre (o el tercer diumenge del mes) als calendaris litúrgics. Però fins l'any 1809, el sumptuós frontal d'or de l'altar major continuà proporcionant a qui volgués fixar-s'hi una clau per entendre en quina greu cruïlla s'havia dut a terme

aquell ritu solemne i quin n'havia estat el desenllaç. El frontal havia estat creat a partir de les 300 unces d'or que Ermessenda llegà per a la seva fabricació en el mateix dia en què es consagrava la seu; però segons les descripcions que en conservem, només hi acabà constant la imatge d'una promotora, la seva nora Guisla de Lluçà, que degué fer-lo acabar després de la mort de la vella comtessa, i que fou esposa en segones núpcies del vescomte Udalard II de Barcelona, un dels joves feudals rebels.

Bibliografia essencial

- ADELL I GISBERT, Joan Albert. «L'arquitectura gironina del segle XI: entre la tradició i la innovació». A: Girona a l'abast IV, V, VI. Girona: Bell-lloc del Pla, 1996, p. 25-31
- BONNASSIE, Pierre. Catalunya mil anys enrere: Economia i societat feudal. Barcelona, Edicions 62, 1979.
- CANAL, Josep; CANAL, Eduard; NOLLA, Josep M.; SAGRE-RA, Jordi. Girona, de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval. Història Urbana de Girona, vol. 5-6. Girona, Ajuntament de Girona, 2003-2004.
- ESPAÑOL, Francesca. «Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane». A: Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa, XXVII, 1996, p. 57-77.
- FREIXAS, Pere; NOLLA, Josep M.; PALAHÍ, Lluís; SAGRE-RA, Jordi; SUREDA, Marc. Redescobrir la seu romànica. Els resultats de la recerca del projecte Progress. Girona: Ajuntament de Girona. Servei de publicacions, 2000.

- IOGNA-PRAT, Dominique. La Maison Dieu. Une histoire monumentale de l'Église au Moyen Âge. Paris, Éditions du Seuil, 2012.
- ORDEIG, Ramon. Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles ix-xii), 7 vol. Vic, Estudis històrics, 1993-2004.
- SUREDA, Marc (2008). Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC). Girona: Universitat de Girona. Tesi doctoral, 2008 (accessible a <http://www.tdx.cat/TDX-1201108-122609>).
- «Arquitectura i litúrgia a la seu romànica de Girona (segles XI-XIV)». A: MANCHO, Carles (ed.) El Brodat de la Creació de la Catedral de Girona. Memoria Artium 22, Bellaterra, Barcelona, Girona, Lleida, Tarragona, 2018, p. 107-123.
- FREIXAS, Pere; SUREDA, Marc. «La nau única en l'arquitectura medieval catalana. Reflexions sobre la pervivència d'un model constructiu del preromànic al gòtic». A: Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, vol. L, 2009, p. 41-51.